

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA GIPOTAKTIK QURILMALARNING TIL VA NUTQ SISTEMASIDAGI O‘RNI

Zarina Murtozayeva

Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali

zarina.murtazayeva.93@mail.ru

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada Ingliz va o‘zbek tillarida gipotaktik qurilmalarning til va nutq sistemasidagi o‘rni haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Izohli gaplar, Semantik va pragmatik nuqtai nazar, gipotaktik qurilma, parataktik qurilma.

Gipotaksisning bir qismi sifatida ham mavjud til tizimi va uning nutqni amalga oshirish o‘rtasidagi nomutanosiblikning o‘ssishi, bu murakkab jumlaning parchalanishida, uning qismlarining matn maydoniga chiqishida namoyon bo‘ladi. Boshqa tomondan, shakllanishning murakkab, uzoq yo‘lini bosib o‘tgan gipotaksis ma‘lum darajada o‘z o‘rnini yo‘qotib, tizim sifatida parataksisga o‘rnini bosadi, bu esa, avvalo, so‘zlashuv nutqiga ham xosdir ya‘ni muloqotning savol-javob dizayni sifatida. Shunday qilib, bosma ommaviy axborot vositalarida nisbiy bo‘ysunishdan voz kechish, qo‘shma so‘zlarni mazmunli va (yoki) ko‘rgazmali komponent bilan almashtirish mavjud.

- Ruslarning yangi avlodi yangi, nomoddiy qadriyatlarga ega. Bu qadriyatlar erkinlik, ishonch, adolat, yolg‘on va yolg‘onning yo‘qligi deb ataladi.

Savol-javob komplekslarining mashhurligi ham tuzilmadagi o‘zgarishlarga ta‘sir qilishi mumkin bilvosita so‘roqli izohli gaplar.

-U yerda nima qilyapti? Xushbo‘y hid nima deydi? Prezident ma‘muriyatida ham bilishmaydi.

Murakkab jumla tilning ierarxik tarzda tashkil etilgan birligi bo‘lib, ob‘ektiv, diktum mazmunini va sub‘ektiv, modal ma‘nolarni etkazish uchun moslangan. Funktsional-matnli jihatdagi modal urg‘u u yoki bu shaklda modal-baholovchi komponent mavjud bo‘lgan murakkab jumalarning turlariga xosdir. Asosiy qismi asosan idrok etish usullarini ifodalash uchun mo‘ljallangan tushuntirish jumalari qo‘shimcha ravishda, bu yuk ham to‘g‘ridan-to‘g‘ri va teskari bo‘ysunish printsipligiga ko‘ra tushuntirishlar bilan bog‘liq bo‘lgan nisbatan bog‘langan jumlar tomonidan ham olinadi. Modus semantikasi konsessiv, shartli va qiyosiy shakllantiruvchilar bilan jumalarda ham taqdim etiladi.

O'zgarishlarning yorqin misollaridan biri bosma ommaviy axborot vositalarining sintaktik makonida antropotsentrizm tomoni 90-yillarga qadar bo'lgan nisbatan bog'langan gap turi bo'lishi mumkin. Yigirmanchi asr gipotaksisning chekkasida qoldi, kitobxonlik bilan ajralib turdi. Biroq, 20-asr oxiri - 21-asr boshlarida bu turdagi jumlar marjinal qo'llanish va tushunish pozitsiyalaridan markaziy pozitsiyalarga o'tdi. Bog'lovchi-bog'lovchi konstruksiyalarning qo'llanish chastotasi keskin oshdi, kitobiylik hissi yo'qoldi. Bizning fikrimizcha, bu hodisaga bir qator omillar yordam berdi: ularning antropotsentrik yo'nalishi, lakonizm, diskursiv harakatchanlik hamda aloqa vositalarining denotativ qobiliyati.

Izohli gaplar, nisbiy qo'shimchada bosh bo'lak ma'lumotli bo'lib yetarli bo'lib, tobe bo'lakni ajratish, nuqtadan keyin topshirish imkonini beradi.

For this, they say, he even got a job. What happened to him infrequently in life.

Buning uchun u hatto ishga ham kirgan, deyishadi. Hayotda u bilan kamdan-kam sodir bo'lgan narsa.

Semantik va pragmatik nuqtai nazardan, bunday jumlar matn maydonida muvofiqlashtiruvchi va birlashmagan jumlar, shu jumladan "bu", "bu erda" komponentlari bilan o'zaro ta'sir qiladi.

But here's what's interesting: neither the election promises, nor the first good decrees of the president "caused neither approval nor criticism in society; what's great about it is that it's manageable.

Lekin qiziq tomoni shundaki, na saylov va'dalari, na prezidentning ilk yaxshi farmonlari "jamiyatda na ma'qul, na tanqidga sabab bo'ldi; uning ajoyib tomoni shundaki, uni boshqarish mumkin.

Agar biz murakkab jumalarning til modellarini va mos keladigan funktsional kommunikativ korrelyatsiyalarni solishtiradigan bo'lsak, unda biz ularning bir qator farqlarini topishimiz mumkin, birinchi navbatda ulardagi ma'lumotlar miqdori bilan bog'liq bo'lib, ular odatda predikativ birliklarni olib tashlash (bitta tufayli kamayadi yoki undan ortiq bo'ladi) murakkab jumladan tashqarida, ya'ni qismlarga bo'lib, matn maydoniga kirib, yangi sintaktik maqom oladigan qismlarda xizmat qiladi.

Bunday ajratish odatda integral asl birlikning bir qismi sifatida komponentlarning (asosiy va bo'ysunuvchi) birlashmasida amalga oshiriladi. Bunday hollarda qo'shimchalar kanonik bo'lmagan xususiyatga ega bo'ladi. Eng tez-tez uchraydigan holat - ajratilgan tuzilishdagi jumalarning qo'shimcha profilning semantik birikmalari bilan parchalanishi.

- Crises - both personal and society - are not gotta be afraid. Because this is the way to progress.

Let the path be painful; battles for history are now going on all over the country. The task of the state is to give these battles a creative direction. So that they do not

flow into strife; now Breivik goes as a loner. Although he insists that he is a member of a secret organization.

- Inqiroz - ham shaxsiy, ham jamiyat - bunday emas qo'rqish kerak. Chunki bu taraqqiyot yo'lidir. Yo'l og'riqli bo'lsin; tarix uchun kurash hozir butun mamlakat bo'ylab davom etmoqda. Davlatning vazifasi bu janglarga ijodiy yo'nalish berishdir. Toki ular janjallarga oqib tushmasinlar; endi Breyvik yolg'iz bo'lib ketadi. Garchi u yashirin tashkilot a'zosi ekanligini ta'kidlasa ham.

Parchalanish, shuningdek, ajralmas tuzilishga ega murakkab jummalarni, birinchi navbatda, mazmunan aniqlovchi proliferativ jummalarni qamrab oladi.

- *The only link with the Soviet Union was a common enemy. who was already mortally wounded. And with the final defeat of which the aggravation of the contradictions between the two different political systems is inevitable.*

- *Sovet Ittifoqi bilan yagona aloqa umumiy dushman edi. allaqachon o'lik darajada yaralangan. Va yakuniy mag'lubiyat bilan ikki xil siyosiy tizim o'rtasidagi qarama-qarshiliklarning keskinlashishi muqarrar.*

Bo'linmagan tuzilmalarning boshqa turlari asosiy qismning o'zaro bog'liq komponenti yordamida yoki bir nechta tobe bo'laklar mavjud bo'lganda ajratiladi, ularning birinchisi asosiy bandda qoladi.

They no longer know very well who Lenin and Stalin were. What were the consequences of the February Revolution;

Ular endi Lenin va Stalin kimligini yaxshi bilishmaydi. Fevral inqilobi qanday oqibatlariga olib keldi;

When filming the final scene of "Contract Terms", the baby fell asleep right in Elena's arms. Yes, so sweet that the director decided to shoot the scene ... in a whisper.

"Shartnoma shartlari" ning yakuniy sahnasini suratga olishda chaqaloq Elenaning qo'lida uxlab qoldi. Ha, shunchalik shirinki, rejissyor sahnani ... pichirlab suratga olishga qaror qildi.

Aslini olganda, bu hodisa tillarda sodir bo'ladigan jarayonlarga mos keladi. Xullas, hatto I.A.Boduen de Kurtene ham "tilda bo'linmas til birliklaridan tashqarida bitishuv joylarining abadiy harakati borligini ta'kidlagan. Yoki tilning ma'lum birligi boshqasi hisobiga ko'payadi yoki aksincha, ma'lum bir birlik boshqasi foydasiga o'z tarkibining bir qismidan mahrum bo'ladi. Bir birlik yo'qoladi, ikkinchisi tug'iladi. Bu grammatik tuzilishning o'zgaruvchanligi va o'zgaruvchanligini ko'rsatadi.

- He is already very old, his hands are shaking, he is exhausted by a stroke, but he asks for champagne - and we talk about love until dusk. The one that happened in his life at the age of 15. The one that has been deluded for more than half a century. The one who waited for him - and has not let go so far;

- U allaqachon qarib qolgan, qo'llari titrayapti, insultdan charchagan, lekin shampan so'raydi - va biz kechgacha sevgi haqida gaplashamiz. Uning hayotida 15 yoshida sodir bo'lgan voqea. Yarim asrdan ko'proq vaqt davomida aldangan. Uni kutgan va hozirgacha qo'yib yubormagan;

Shunday qilib, gipotaksis, nutqning izchilligi va mantiqiy rolini pasaytirish matnga kiradigan murakkab jumlaning "reytingi" ning undagi tarqatilishiga qadar pasayishini rag'batlantiradi. Predikativ qismlarning qadoqlangan taqdimotini nafaqat ularning aktualizatsiyasi, balki avtonomiya va boshqa lingvistik talqinni oladigan bayonotlarni qurishning zamonaviy modeli sifatida ham ko'rish mumkin. Oddiy jumlar va ularning birikmalari rolining kuchayishi bo'ysunuvchi aloqa vositalarining siljishiga va ularning leksik yoki pronominal takror bilan almashtirilishiga, shuningdek, birlashmagan birikmaga olib keladi.

O'zbek tilshunosligida gipotaksis va uni yuzaga keltiruvchi ergashtiruvchivositalar struktur-semantik jihatdan hali to'liq tadqiq etilmagan. Ya'ni hali ko'rib chilishi kerak bo'lgan jihatlari bir talay. Bizga ma'lumki, an'anaviytilshunoslikda ergashtiruvchi bog'lovchilar- tobelik munosabatini yuzaga chiqaruvchi vositalar orqali bog'langan qo'shma gaplar ergashgan qo'shma gaplar yani gipotaktik qurilmalar deb yuritiladi, lekin ergashtiruvchi bog'lovchilar sifatida qaraladigan yordamchi vositalarni o'rganish jarayonida muayyan darajadagi sof ergashtiruvchi bog'lovchining yo'qligi nomoyon bo'ldi. Va bu orqali ergashtiruvchi bog'lovchining mavjud emasligi gipotaksisda tobelik munosabatini nomoyon etuvchi vositalarning mohiyati gipotaksis komponentlari o'rtasidagi munosabatda namoyon bo'ladi. Shu sababli gipotaksisni tizim sifatida ikki va undan ortiq sintaktik birliklarning o'zaro mazmuniy-grammatik munosabatidan shakllangan butunlik sifatida ko'rish maqsadga muvofiqdir. Tobe munosabatni keltirib chiqaruvchi vositalarning xususiyatlari gipotaksis tuzilishiga ana shu butunlikni boshqaradigan qoidalarga muvofiqdir. Shu sababli butunni o'rganish qismning xususiyatlarini ochishda, uning mohiyatini belgilashda qo'l keladi. Gipotaksisning tipik modellari struktur-semantik tasnif natijasida ajralib chiqadi. Modellashtirish tizimining farqli xususiyatlari transformatsion metodda yaqqolroq ko'zga tashlanadi. Transformatsiya, transformatsion metod haqida tilshunoslikda ko'p ishlar amalga oshirilgan bo'lsada, transformatsiyaning qo'llanilish doirasi va sintaktik sathida transformatsiya bilan derivatsiya o'rtasidagi o'xshashlik va farq to'la ochib berilmagan. Gipotaksis esa sintaktik sath birligi bo'lib, u sintaktik derivatsiya hosilasidir. Tobe munosabatda parataksis va gipotaksis turlarining mavjudligi ayni munosabatning darajalanishini ko'rsatadi. Gipotaksisdagi tobelanish darajasini ergashtiruvchi bog'lovchi vositalarning struktur-semantik xususiyatlarini o'rganish orqali oydinlashtirish mumkun. Gipotaksis qurilishida ergashtiruvchi bog'lovchi vositalarning o'rnini,

komponentlar o'rtasidagi munosabat turlarini aniqlash o'zbek tilshunosligida o'z yechimini kutayotgan masalalardan biridir.

Gipotaksis butunliklarning qismlari orasidagi aloqaning turli-tumanligi, ularning struktur va semantic xususiyatlari ularning nazariy asosini belgilashni talab etadi. Gipotaksis - o'zining qurilish qoidalariga ega bo'lgan, monolitlashgan sintaktik birlikdir. A. Xojiyev gipotaksisni gaplarning o'zaro ergashtiruvchi vositalar yordamida tobelanishi deb atasa, J. Maruso bir gapning ikkinchi gapga ergashishi yoki tobelanishi deb ta'rif bergan. Gipotaksis bir elementning ikkinchi elementga nisbatan sintaktik tobe munosabati deb ataydi – O. C. Axmanova. Demak, shu narsa ayonki, gipotaksis ergash gapli qo'shma gapga teng emas, u kengroq tushunchani ifodalaydi. Shu sababli gipotaksisni Sistema sifatida ikki va undan ortiq sintaktik birkliklarning o'zaro mazmuniy-grammatik tobe munosabatidan tashkil topgan butunlik deb qarash maqsadga muvofiqdir¹. V. A. Beloshapkova, N. C. Pospelovlar qo'shma gap qismlari gap deb va qo'shma gaplar ularning qo'shilmasidan hosil bo'lgan deb, V. G. Admoni va E. V. Guliga esa hamma qo'shma gaplar gap deb, ularning qismlari esa gap emas deb, ergashgan qo'shma gaplarni mazmuniy mazmuniy butunlik va intonatsion tugallikka ega bo'lgan kommunikativ birlikning dinamik strukturasi sifatida tushunadilar. "Gipotaksisni gap deb, uning qismlarini esa taksis deb belgilab olishni ma'qul ko'rdik"². "Taksis" termini tilshunoslikka R. O. Yakobson tomonidan kiritilgan bo'lib, bu termini L.Blumfeldning "tartib" terminining grekcha shakli shaklida qo'llagan. R. O. Yakobson taksisning ikki turini ajratadi: tobe va tobe bo'lmagan. Bu o'rinda taksis gipotaksis komponentlari, "yarim predikatli kompleks" tushunchasi o'rnida foydalaniladi. Sintaktik Sistema yordamida ikki sintaktik komponentning tobelanishini distributsiya- nutq zanjirida ya'ni aktda uchrovchi bir nom ostida qurshalgan elementlar qiymati tushuniladi. Demak, til elementlarining distributsiyasi biron bir elementning boshqa elementlar bilanbirikish usullari hamda ularning qo'llanish doirasi yig'indisidan iborat.

Ergashtiruvchi bog'lovchi vositalar o'z mazmuniga ko'ra muayyan munosabatga kirishayotgan gaplarni faqat bog'lab qolmasdan, balki umga qo'shimcha turli modal ma'nolar, so'zlovchining subektiv munosabatlarining ifodalanishi uchun ham ko'mak beradi. Munosabatlar deganda bir butunlikning tarkibiy qismlari o'rtasidagi o'zaro aloqalar turli tuman bo'lishi mumkin. Har qanday o'rganilayotgan obekt abstrakt (mavhum) konstrukt darajasiga olib chiqilgandagina o'zining haqiqiy ilmiy talqinini topadi. Shu sababli sistemaviy tilshunoslikda jiddiy e'tibor moddiy tomonga emas, balki munosabatga qaratiladi.

¹ A. Primov., Z Rajabova "Gipotaktik qurilmalar va ularning til sistemasidagi o'rni" Tafakkur ziyosi. 2018; - 23-bet

² A. Primov. Z Rajabova ko'rsatilgan asar

Til birliklarining mohiyatini uning o'zidan emas, balki mazkur til birligi bilan boshqa til birliklari o'rtasida amalga oshadigan munosabatlar va aloqalar tizimidan izlash lozimdir. G'. Abduraxmonov to'g'ri takidlaganidek: "Bog'langan qo'shma gapni tashkil etgan qismlar orasida ham... payt, qiyoslash, saba-natija, izohlash va ayirish mazmun munosabatlari ifodalanadi...". Gipotaksisda esa voqealar o'rtasidagi munosabat aniq to'liq ifodalanadi. Bu munosabatlarning ifodalanishi va belgilanishida ergashtiruvchi bog'lovchi vositalarning o'rni beqiyosdir. Ergashtiruvchi bog'lovchi vositalar gipotaksis mazmunini, asosan, tayin etishi mumkin. Bu bog'lovchi vositalar mazmuniga ko'ra muayyan munosabatga kirishayotgan gaplarni faqat bog'lash uchungina xizmat qilmaydi, balki unga qo'shimcha yana turli modal ma'nolar, so'zlovchining subektiv munosabatlarning ifodalanishi uchun ham ko'mak beradi. Bog'lovchi vositalarning qo'shma gapdagi ahamiyati haqida gapirib, M. I. Cherimisina shunday deydi: "Qo'shma gap tarkibidagi aloqa ko'rsatgichini o'z qimmatiga ko'ra soda gapdagi kesim bilan qiyoslash mumkin: u qo'shma gapning tarkibiy cho'qqisidir".

Gipotaksisni yuzaga keltiruvchi ergashtiruvchi bog'lovchi vositalarning Grammatik ma'nolaridan tashqari modal ma'nolari ham mavjud bo'lib, ular gipotaksisda asosiy rol o'ynaydi. Mustaqil so'zlarning leksik ma'nolari zamirida ularning Grammatik ma'nolari shakllansa, ergashtiruvchi bog'lovchi vositalarlarning Grammatik ma'nolaridan modal ma'nolari o'sib chiqadi. Bu modal ma'nolar turlicha bo'lib, ular o'zaro quyidagi semantic guruhlariga birlashadi:

- I. *Sabab-natija munosabatiga ko'ra*
- II. *Zamon makon munosabatiga ko'ra*
- III. *Subekt va obekt munosabatiga ko'ra*
- IV. *To'siqsizlik munosabatiga ko'ra*

Umuman, gipotaksis butunliklarning qismlari orasidagi aloqaning turli-tumanligi, ularning struktur va semantic xususiyatlari ularning nazariy asosini belgilaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ракова К.И. Многочастное сложноподчиненное предложение в современном английском языке: Дис. ... канд. филол. наук. М., 1991. 26 с
2. Ракова К.И. Полипредикативное предложение: Гипотактические конструкции. – М.: Владос, 2003. – 10 с.
3. А. Primov., Z Rajabova “Gipotaktik qurilmalar va ularning til sistemasidagi o‘rni” Tafakkur ziyosi. 2018; - 23-bet
4. Zarina Murtozayeva. Struktur Sintaksisda Gipotaktik Qurilmalar Tadqiqi holati va ularning Kommunikativ Xususiyati. Amaliy va tibbiyot fanlari ilmiy jurnali. Jild:02- 2023.
<https://sciencebox.uz/index.php/amaltibbiyot/article/download/6025/5531>
5. Sattorova Nafisa Isomidinovna (2022). Conversion as a type of word formation. Galaxy 2(2)700-702